

אתגרי הדיור של נשים ערביות גרושות בישראל

ד"ר פהימה עבאס

מרץ 2024

מנהל הקרן: ד"ר רלף מלצר
מנהלת פרוייקטים: יהודית סטלמך

הדעות המובעות בפרסום זה אינן משקפות בהכרח את דעותיה של קרן פרידריך אברט. שימוש מסחרי בפרסומים של קרן פרידריך אברט ללא אישור בכתב של הקרן אסור בהחלט. כל הזכויות שמורות למרכז אדוה וקרן אברט

צוות

מנהל: ד"ר יובל לבנת
מנהלת קשרי קהילה: ברברה סבירסקי
מנהל אקדמי: ד"ר שלמה סבירסקי
מנהלת תחום מגדר: ד"ר יעל חסון
רכזת מחקר: אתי קונור-אטיאס
מנהלת משרד ואחראית תקשורת: מירה אופנהיים
חוקרת: עו"ד נוגה דגן-בוזגלו
חוקר: ירון הופמן-דישון
חוקרת: ד"ר שני בר-און ממן
חוקר: מקס גרובמן
חוקרת: ד"ר פהימה עבאס
חוקרת: תהילה שרעבי
חוקרת: ד"ר מירי אנדבלד-סבג
רכזת פרוייקטים בתחום המגדר: ד"ר באקה מואסי
קריאייטיב וגרפיקה: ליטל ביטון
פיתוח משאבים: אפרת יערי

הוועד המנהל

פרופ' יוסי דהאן, יו"ר	ד"ר תוויבה מג'דוב
ג'ילברט פינקל, גיזברית	פרופ' שושנה מדמוני-גרבר
פרופ' איסמעיל אבו-סעד	פרופ' ריקי סויה
ד"ר חדוה איל	פרופ' דני פילק
פרופ' ניצה ברקוביץ	פרופ' רחל קלוש
ד"ר מייסלון דלאשה	פרופ' אורי רם
פרופ' יוסי יונה	עו"ד עולא שתייו
פרופ' אורן יפתחאל	ד"ר גילי תמיר

ועדת ביקורת

גב' רותי גור
גב' חדוה ישכר

ISBN 978-965-92896-4-6



9 789659 289646

צילום השער: שאטרסטוק

תוכן העניינים

4	מבוא
6	מדיניות הדיור ביחס לאוכלוסייה הערבית בישראל
9	שינויים דמוגרפיים, חברתיים כלכליים ודפוסי גירושין בחברה הערבית
9	מגמות בהשכלה ותעסוקה של נשים ערביות
11	שינויים בדפוסי הגירושין בחברה הערבית
13	נגישות של נשים ערביות גרושות להסדרי דיור שונים
13	דיור בבעלות
14	דיור ציבורי
15	מגורים בשכירות
18	סיוע בדיור לנשים נפגעות אלימות
20	דרכי התמודדות עם מצוקת הדיור בקרב נשים ערביות גרושות
21	חלוקה מרחבית: נגישות נשים לדיור בערים המעורבות
21	השתלבות או הפרדה מרחבית
22	דפוסי דיור של נשים ערביות גרושות בערים מעורבות
22	דיור ציבורי ודיירות "מוגנת"
23	מגורים בשכירות
24	סיוע בשכר דירה
26	סיכום והמלצות מדיניות

מאז הקמת המדינה בשנת 1948, הגבלת הפיתוח של הישובים הערביים התבטא, בין השאר במדיניות הדיור, שהתנערה מאחריות הממשלה לאספקת פתרונות דיור לתושביהם. מזה שלושה עשורים נמצאים מחירי הדיור בישראל בעלייה. עליית מחירי הדיור הקצינה את אי-השוויון בדיור הקיים בישראל מאז שנותיה הראשונות ותרמה להחרפת משבר הדיור, הבא לידי ביטוי בקושי בהשגת קורת גג יציבה וראויה בקרב אוכלוסיות הולכות ומתרחבות.

החרפת משבר הדיור מעמידה חסמים ייחודיים בנגישות לדיור בפני החברה הערבית בכללותה והנשים הערביות בפרט. המחקר הנוכחי יתמקד בהשלכות משבר הדיור על נשים ערביות גרושות ויבדוק את מידת יכולתן להשיג דיור, בבעלות ובשכירות, בהתבסס על מעמד חברתי ומקום גיאוגרפי.

מחקר זה בוחן את משבר הדיור בקרב נשים גרושות לאור העלייה בשיעורי הגירושין בקרב האוכלוסייה הערבית – עלייה המעלה את הביקוש בקרב הנשים הערביות הגרושות לדיור. כמו-כן יבדוק המחקר את מידת התאמתן של תוכניות הדיור הממשלתיות לצרכיהן של נשים ערביות גרושות ולהציג המלצות למען התאמתן הטובה יותר עבור נשים אלה.

הטענה המרכזית במחקר היא שחסמי הדיור של הנשים הערביות הגרושות הם תוצר של שילוב של מספר גורמים: ראשית, אפליה ממוסדת של המיעוט הערבי במדינה היהודית, בעיקר בכל הקשור לקרקעות. שנית, מדיניות כלכלית ניאוליברלית המאופיינת בנסיגה ממחויבות ממשלתית לספק פתרונות דיור. הן הפתרונות המדינתיים המעטים שנותרו בתחום הדיור והן הפתרונות שמציע השוק הפרטי אינם מתאימים למאפיינים ולצרכים של האזרחים הערבים. ולבסוף, המבנה הפטריארכלי המאפיין את החברה הערבית.

לאחר סקירת מדיניות הדיור ביחס לאוכלוסייה הערבית בישראל ושל מגמות המאפיינות את החברה הערבית בעשורים האחרונים, מחקר זה יציג את החסמים לנגישות לדיור הקיימים בקרב נשים ערביות גרושות ובהתאם, את אסטרטגיות ההתמודדות שלהן עם חסמים אלו. המחקר אף יציע המלצות מדיניות שישומן יביא לשיפור נגישותן של נשים ערביות לדיור.

מושג מרכזי במחקר זה הוא "מרחב הבחירה", המתייחס ליכולת של אנשים לבחור את מקום מגוריהם. במרחב הגיאוגרפי כולו ולא רק ביישוב בו הם מתגוררים. ות.¹ המחקר בחן את מידת קיומו של מרחב בחירה עבור נשים ערביות גרושות, ביישובים הערביים ובערים המעורבות. לאור ההדרה "המרובה" ממנה סובלות הנשים בשלושה מעגלים. הראשון, ברמת המדינה הנוקטת במדיניות אפליה. השני, עצם השתייכותן לחברה הערבית הפטריארכלית במהותה, והאחרון הסטטוס החברתי כלכלי של הנשים הגרושות במשפחה ובחברה. מחקר זה מצביע על שיקולים המשפיעים על בחירת הנשים למקום מגוריהן, והכוללים גורמים ממסדיים, חברתיים ומעמדיים.

1 שחר, א' (1974). "מגמות בהתפתחות ומבנה מרחבי של אגד ערים בגוש דן", עיר ואזור 2, עמ' 3-21.

מדיניות הדיור משחקת תפקיד מרכזי, בקביעת מרחב הבחירה של הנשים הערביות הגרושות. מדיניות ממוסדת של הפקעת קרקעות, יוצרת דפוסי מגורים המקשים על נשים לדרוש את חלקן בבית הבעל במקרה של גירושין. הפטריארכליות בחברה הערבית השוללת מחלק מהנשים את זכותן לקבל חלקן בירושה, מציבה גם היא בתורה חסמים בפני הנשים לרכוש בית או קרקע. ובכך יכולתן של הנשים להשיג דיור בבעלות פוחתת.

כחלק מהמדיניות הניאו ליברלית, נסיגת המדינה מתפקידה בהקצאת דיור, הפכה את הדיור בבעלות ובשכירות לפחות נגיש עבור נשים ערביות גרושות. וזאת בעקבות המחסור בפתרונות מדינתיים (דיור ציבורי), אי התאמתם למאפיינים התרבותיים הכלכליים של הנשים הערביות הגרושות (מחסור בהון עצמי, קושי במיצוי זכויות, שכר נמוך) או לצרכיהן (לקיחת משכנתא, השתתפות בפרויקט מחיר למשתכן).

לאור כך שלא מוקמות שכונות מגורים חדשות ביישובים הערביים, יכולתן של נשים גרושות ממעמד הביניים לבחור מקום מגורים ביישובים הערביים מוגבלת. אך השתייכותן למעמד חברתי כלכלי בינוני מגדילה את מרחב הבחירה עבורן ומאפשרת להן למצוא מקומות מגורים ביישובים מעורבים או יהודיים. בהם אפשר לנצל את הקרבה לסביבה חברתית ערבית (חינוך לילדים) ובו בזמן לנצל את אפשרויות המגורים בשכונות המציעות איכות חיים, ביטחון ופרטיות.

תמיכה כלכלית מההורים באחזקת הבית (דמי שכירות וחשבונות שוטפים) מתן בית למגורים או קרקע, נחשבת גורם המעודד נשים גרושות ממעמדות שונים, לגור בבית המשפחתי של ההורים או ביישוב בו מתגוררים ההורים, יישוב המציע גם קרבה למקומות עבודה, מסגרות חינוך של הילדים וביטחון.

נשים נפגעות אלימות משתקעות ביישוב בו קיים מקלט, בגלל ההשתלבות החברתית והכלכלית שהן מפתחות לאחר תקופת שהותן במקלט או "בדירת המעבר".

בערים המעורבות, ההפרדה המרחבית מצמצמת את אופציות הדיור העומדות בפני נשים המשתייכות למעמד נמוך. קיימות צורות שונות של הפרדה, הפרדה בינעירונית בין יפו לבין העיר תל אביב, והפרדה בין שכונות ערביות לבין שכונות ויהודיות כמו במקרה של העיר לוד. בשני המקרים ההפרדה מגבילה את נגישות הנשים לדיור.

דחיקת הנשים מדירות רשות הפיתוח בניהול עמידר ביפו, כחלק מתהליך הג'נטריפיקציה, תורמת לאובדן הנשים לקורת הגג בערים המעורבות.

המחקר מבוסס על עיבוד של מרכז אדוה לנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה. כמו כן, נערכו תשעה ראיונות עומק מובנים למחצה עם פעילות חברתיות העובדות בארגוני החברה האזרחית כמו גם עם בעלי תפקידים רלוונטיים במוקדי קבלת החלטות, והופץ "סקר פיילוט"² בקרב 43 נשים גרושות המתגוררות ביישובים ערבים באזור הצפון ובערים מעורבות, על מנת לעמוד על האתגרים הייחודיים לנגישות לדיור בקרב נשים ערביות גרושות לפי מעמד ואזור גיאוגרפי.

2 לאור הקושי להגיע לנשים ערביות גרושות שיענו על הסקר, אין לראות בו סקר מייצג. בממצאיו נעשה שימוש במקרים שהיה בהם בכדי לתמוך בממצאי ניתוח הנתונים או הראיונות.

מדיניות הדיור ביחס לאוכלוסייה הערבית בישראל

מאז קום המדינה ננקטה בישראל מדיניות תכנון שחתרה לייהוד המרחב באמצעות פיזור האוכלוסייה היהודית והקמת יישובים יהודיים חדשים, ובמקביל צמצום המרחב של היישובים הערביים תוך הגבלתם בהיבטים של תכנון ופיתוח. מאז שנות התשעים, התכנון הארצי החל להתמקד בפיתוח אזורי הביקוש בערים המרכזיות מתוך תפיסה מטרופולינית-ריכוזית הממקדת את הפיתוח במספר מוקדים עירוניים. מעבר זה התבטא בתוכניות אב לארבעת האזורים המטרופוליטיניים בישראל ויצר תשתית לחלוקת משאבי הקרקע שסיפקה הזדמנויות פיתוח ליישובים היהודיים והגבילה את פיתוחם של היישובים הערביים.³

בד בבד, המדיניות הכלכלית הניאו-ליברלית שננקטה בישראל מאז שנות ה-1980 מאופיינת בנסוגה ממחויבות הממשלה להשקיע בפתרונות דיור ובהרחבת כוחו של השוק בתחום הדיור.⁴ כתוצאה מכך, הפך הדיור למוצר סחיר הנצרך לפי היכולת לשלם.⁵ העלייה במחירי הדיור בשלושת העשורים האחרונים, אשר הקצינה את אי השוויון בחברה הישראלית בכלל, החריפה את מצבה של החברה הערבית בישראל אשר סובלת ממילא ממצוקת דיור שמקורה בהיסטוריה ארוכת שנים של מדיניות פיתוח, תכנון ותקצוב מפלה. מדיניות זו הביאה לשיעורים גבוהים של בנייה ללא היתר, להיטלי קנסות כבדים ולהריסת מבני מגורים בשכוחות גבוהה ביישובים ערביים.⁶

סקירה של החלטות ותוכניות ממשלתיות מאז שנת 2000, מצביעה על כישלון מתמשך בפתרון משבר הדיור שממנו סובלת האוכלוסייה הערבית.⁷

שתי החלטות ממשלה לפתרון סוגיית הדיור הן החלטה 1539 ממרץ 2010 בנושא "תוכנית חומש לפיתוח כלכלי של יישובים במגזר המיעוטים" והחלטה 4432 ממרץ 2012 בנושא "תוכנית הפיתוח למגזרי המיעוטים". האמצעים שננקטו בעקבות החלטות אלה לא תרמו בדרך כלל לפתרון הבעיה.

לכן, בשנת 2014 החליטה הממשלה על הקמת צוות שיבחן את נושאי התכנון, השיווק ופיתוח התשתיות ביישובים הערביים ויגבש בתוך 120 ימים תוכנית לטיפול במצוקת הדיור ביישובים אלה. דוח הצוות ציין כי ברבים מהיישובים חלקים ניכרים מהקרקעות המיועדות לפיתוח הם קרקעות פרטיות, שבעליהן אינם מעוניינים או מתקשים ליזום בהן בנייה ואילו לממשלה, כלים מעטים להסדיר בנייה בקרקע פרטית. כמו כן, הצביע הדוח על מחסור בקרקעות מדינה לבנייה ביישובים הערביים, וגם בנוגע לקרקעות המדינה הקיימות יש מגבלות, בין היתר מכוח תוכנית מתאר ארצית, המונעת פיתוח דיור ביישובים הערביים. גם בקרקעות מדינה שלגביהן קודמו תוכניות מאושרות לבנייה למגורים, נכשלו מכרזים לא מעטים לשיווק הקרקע. הצוות ציין כי עוצמת הבעיה והיקפה צפויים להתעצם, נוכח קצב גידול האוכלוסייה.

3 חמאסי, ראסם. 2019. תכנון ופיתוח היישובים הערביים בישראל: תפיסה חדשה להיערכות הרשויות המקומיות והמדינה. תל אביב: מרכז תמי שטיינמץ למחקרי שלום, המכון למחקרי ביטחון לאומי, אוניברסיטת תל אביב, המרכז היהודי הערבי, אוניברסיטת חיפה והמכון הישראלי לדמוקרטיה.

4 סבירסקי, שלמה וירון הופמן דיטון. 2015. ממגורים לנדל"ן: ההשלכות של המצטברות העושה בידי מעטים על שוק הדיור". מרכז אדוה.

5 יפתחאל אורן, אבני נופר. 2019. הפרמ"ה-הפרטה, הלאמה, מגורים ופערים. תכנון, כרך 16 (1).

6 ח'מאסי ראסם, 2019. תכנון ופיתוח היישובים הערביים בישראל: תפיסה חדשה להיערכות הרשויות המקומיות והמדינה. המכון למחקרי ביטחון לאומי.

7 מבקר המדינה. 2019. משרד הבינוי והשיכון: פעולות הממשלה בנושא מצוקת הדיור ביישובי המיעוטים, דוח שנתי 69 ב.

הצוות המליץ לגבש תוכנית סיוע ליישובים הערביים, אשר תקדם פתרונות בתחומי התכנון, הפיתוח והשיווק. עקרונותיו והמלצותיו אומצו בהחלטת ממשלה 346 באוגוסט 2015 ובהחלטת ממשלה 922 מדצמבר 2015. בהחלטה 922 נקבעה לתחום הדיור ביישובים הערביים הקצאה של כ-1.2 מיליארד ש"ח למימון תכנון מתארי, תכנון מפורט של קרקע מדינה ושל קרקע פרטית, סבסוד הפיתוח של קרקעות מדינה ושיווק קרקע מדינה למגורים. עם זאת, דוח מבקר המדינה משנת 2019 קבע כי החלטות הממשלה ותוכניות הפעולה שנגזרו מהן לא תרמו לפתרון בעיית הדיור ביישובים הערביים או תרמו לה תרומה מועטת.⁸

בשל העלייה במחירי הדיור, חלה בשנים האחרונות תמורה בדפוסי המגורים של האוכלוסייה הערבית הבאה לידי ביטוי בגידול בביקוש לדירות בבנייה רוויה לעומת בתים צמודי קרקע. מגמה זו באה לידי ביטוי גם בתוך המשפחה הגרעינית או המורחבת באמצעות בנייתם של בתים המכילים מספר דירות. בנוסף, בשל המחסור בפתרונות דיור מתרחבת הכניסה לדירות ביישובים ושכונות יהודיות וההגירה לערים מעורבות.⁹

הפתרונות המדינתיים המעטים שנותרו בתחום הדיור כמעט ולא קיימים ביישובים הערביים או שהם אינם מותאמים למאפייניהם. **דיור ציבורי** קיים בשיעורים זניחים. לפי נתונים של מרכז המחקר והמידע בכנסת לשנת 2016, כ-74% מדירות הדיור הציבורי נמצאו ביישובים יהודיים, כ-26% ביישובים מעורבים ורק 0.3% ביישובים ערביים.¹⁰

תוכנית מחיר למשתכן, מציעה דיור במחיר מופחת לכל מי שאין בבעלותו דירה. יישום מסלול זה באזורי ביקוש בהם המחירים גבוהים, הינו בעייתי עבור משקי בית ממעמד נמוך או אפילו בינוני, מאחר והדירות מוצעות למכירה במחירים יקרים, אותם יכולים להרשות לעצמם משקי בית בעלי הכנסות גבוהות או הון משפחתי.¹¹ בחינת יישום התוכנית ביישובים הערביים, מראה כי שווקו בהם דירות באחוזים מזעריים מתוך כלל הדירות ששווקו בפרויקט. ביוני 2020 עמד מספר הזוכים בהגרלות על 73,871, כ-76.4% ברשויות מקומיות יהודיות, 22.7% בערים המעורבות ורק כ-0.9% ברשויות מקומיות ערביות.¹² בהתייחס ל**סיוע בשכר דירה**, שיעור מקבלי הסיוע הערבים מקרב כלל האוכלוסייה המקבלת סיוע, נמוך מאוד. בשנת 2020 היו 69.3% מכלל המקבלים סיוע בשכר דירה ברשויות מקומיות יהודיות, 27.3% בערים מעורבות ורק 3.4% ברשויות מקומיות ערביות.¹³

כפי שנראה בהמשך, הפיכתו של הדיור לסחורה שאחריות להשגתה מוטלת על הפרט¹⁴ תורמת לעלייה במחירי הדיור ומפחיתה את יכולת הנשים הערביות הגרושות להשיג דיור. הפתרונות שמציע השוק החופשי אינם מתאימים לצרכים או למאפיינים של הנשים. כך למשל, על מנת לקבל משכנתא (או הלוואה) בשוק הפרטי – הבנקים דורשים בטוחות שלרוב הנשים הערביות הגרושות יש קושי רב להשיג. זהו חסם המקשה על החברה הערבית בכללותה והוא עולה מנתוני הפיקוח על הבנקים, לפיהם שיעור המשכנתאות שהועמדו בין השנים 2010-2014 עבור לקוחות המגזר הערבי

8 שם.

9 חמאיסי, ראסם. 2019.

10 הכנסת, מרכז המידע והמחקר, נובמבר 2016. נתונים על סיוע בשכר דירה ודיור ציבורי לציבור הערבי.

11 חסון יעל, הופמן-דישון ירון, שרעבי תהילה. 2023. בית משלך: אי שוויון מגדרי בדיור. תל אביב: מרכז אדוה

12 קופראק נתנאל. 2020. נתונים על דיור ועל חלוקת תקציבי סיוע לפי מגדר. ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמידע.

13 קופראק נתנאל. 2020.

14 הופמן-דישון, ירון. 2020. דיור לכל: קווים למדיניות דיור פוסט קפיטליסטית בישראל. מרכז אדוה.

הוא כ-2%, שיעור זעום בהשוואה לחלקם היחסי באוכלוסייה, העומד על כ-17.2%¹⁵. על אהת כמה וכמה כשמדובר במפרנסת יחידה בשכר נמוך בדרך כלל.

תהליכי פיתוח ניא-ליברליים בערים המעורבות, החמירו את משבר הדיור של נשים ערביות גרושות ובמקרים מסוימים הותירו אותן ללא קורת גג. לדוגמא, הקמת מתחמי דיור לאוכלוסיות ממעמד גבוה ושכונות המיועדות רק לאוכלוסייה היהודית הביאו לפינוי מאולץ של נשים ערביות ממעמד חברתי כלכלי נמוך.¹⁶ לכך מצטרפים תהליכי ג'נטריפיקציה, כולל ג'נטריפיקציה פנים ערבית (תהליכי פיתוח והקמת עסקים על ידי יזמים ערבים בני מעמד הביניים)¹⁷, המייצרים אי שוויון בין בעלי דירות ובין מי שאין בבעלותם דירה¹⁸.

15 מילרד איתמר. 2014. כלי סיוע בדיור של משרד הבינוי והשיכון וניתוחם לפי מגזר. ירושלים: הכנסת, מרכז המחקר והמדע.
16 שמריהו-ישרון יעל (2022). לכודים בין מעמד לאתנו-לאומיות: ג'נטריפיקציה פנים ערבית בעיר מעורבת סוציולוגיה ישראלית כג (1).
17 שמריהו-ישרון יעל (2022).
18 הופמן-דישון. ירון. 2020.

שינויים דמוגרפיים, חברתיים כלכליים ודפוסי גירושין בחברה הערבית

בעשורים האחרונים מתאפיינת האוכלוסייה הערבית בגידול מספר משקי הבית של בודדים, עלייה ברמת הביקוש למגורים עירוניים ועלייה ברמת הצריכה ואיכות החיים. תהליך העיור, המלווה בהתפתחות כלכלית וחברתית ועלייה ברמת החיים, הביא לצמיחתו של מעמד הביניים ביישובים הערביים¹⁹. צמיחת המעמד הבינוני הערבי הייתה גם בשל מדיניות של שילוב כלכלי עמוק יותר בכלכלה הישראלית²⁰. אולם, מאחר ומדיניות זו הייתה מלווה בנסיגת המדינה מאספקת שירותים חברתיים, לא הוקמו שכונות מגורים עבור מעמד הביניים²¹. אימוץ ערכים של אינדיבידואליות, חופש אישי ועצמאות על ידי המעמד הבינוני הערבי אפשרה לו לעבור לערים יהודיות ומעורבות²² ולהוביל שינויים חברתיים כגון הגירושין²³. אך במקביל, מדיניות ההפרטה השפיעה לרעה על מצבה הכלכלי של האוכלוסייה הערבית, החריפה בעיות חברתיות (אלימות, פשע, ועוני) והגדילה את הפערים הכלכליים-חברתיים בתוך האוכלוסייה הערבית עצמה²⁴. שיעורי העוני בחברה הערבית גבוהים מאוד. תחולת העוני לנפש עמדה בשנת 2021 על 38.8% ובקרב ילדים ערבים על 49%, (בהשוואה ל-16.2% ו-21.2% בקרב יהודים, בהתאמה)²⁵.

כמו כן, רוב היישובים הערביים נמצאים באשכולות נמוכים מבחינה חברתית כלכלית ומאופיינים בבידוד יחסי מבחינה כלכלית²⁶; קיים מחסור באזורי תעשייה ופיתוח כלכלי²⁷ לצד מחסור בתשתיות תחבורה ציבורית. כל אלו, בנוסף למחסור במסגרות טיפול בילדים, מגבילים את הזדמנויות התעסוקה של נשים ומצמצמים את גישתן למקומות עבודה²⁸, על אחת כמה וכמה כשמדובר באמהות חד הוריות או גרושות, העומדות במרכז של מחקר זה.

מגמות בהשכלה ותעסוקה של נשים ערביות

בקרב נשים ערביות, קיימת עלייה מתמדת בהשכלה וזו משפיעה על שיעור השתתפותן בשוק העבודה, על שיעורי הילודה ועל המוביליות הגיאוגרפית. שיעורי התעסוקה של נשים ערביות עולים בהתמדה – משיעורים הנמוכים מ-20% בראשית שנות ה-2000 ל-41.8% בשנת 2022; אך שיעור זה עדין נמוך ביחס ל-83.2% בקרב הנשים היהודיות שאינן חרדיות²⁹. עם זאת, רבות מהנשים הערביות מרוכזות במשלחי יד בענפי הבריאות, החינוך הרווחה, חלק ניכר מהן במשרות חלקיות ובשכר נמוך.

19 אנדבלד, מירי, אורן כראדי, רינה פינס וניצה (קלינר) קסיר. 2023. דוח ממדי העוני והאי שוויון בהכנסות, 2021. הביטוח הלאומי.
20 חידר, עזי. 2005. מעמד הביניים הערבי-פלסטיני החדש בישראל: היבטים כלכליים, חברתיים-תרבותיים ופוליטיים. תל אביב: מרכז וולטר ליבך לחקר הדו-קיום היהודי-ערבי, מרכז תמי שטינמן למחקרי שלום.

21 חידר, עזי. 2005.

22 עבאס, פהימה. 2015. השתלבות המעמד הבינוני הערבי במטרופולינים של חיפה ותל אביב. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, האוניברסיטה העברית.

23 חידר, עזי. 2005.

24 חידר, עזי. 2005.

25 אנדבלד, מירי, אורן כראדי, רינה פינס וניצה (קלינר) קסיר. 2023.

26 גרוס, י, מעודד, ר' (2013). נייר מדיניות כלכלי, תחבורה ציבורית ותעסוקת נשים: תיאור, ניתוח והמלצות. הרצליה: הבינתחומי.
27 חידר, ע' (2009). "כוח העבודה הערבי בישראל: תהליכי הכלה והדרה בשוק העבודה", בתוך ר' חמאיסי (עורך) ספר החברה הערבית בישראל, אוכלוסייה, חברה, כלכלה (3). תל אביב: מכון ון ליר בירושלים, הוצאת הקיבוץ המאוחד.

28 בטשון, שירין. 2023. חסמים מרכזיים בתעסוקת נשים ערביות בישראל: תחבורה ציבורית ומעונות יום. מכון זולת.

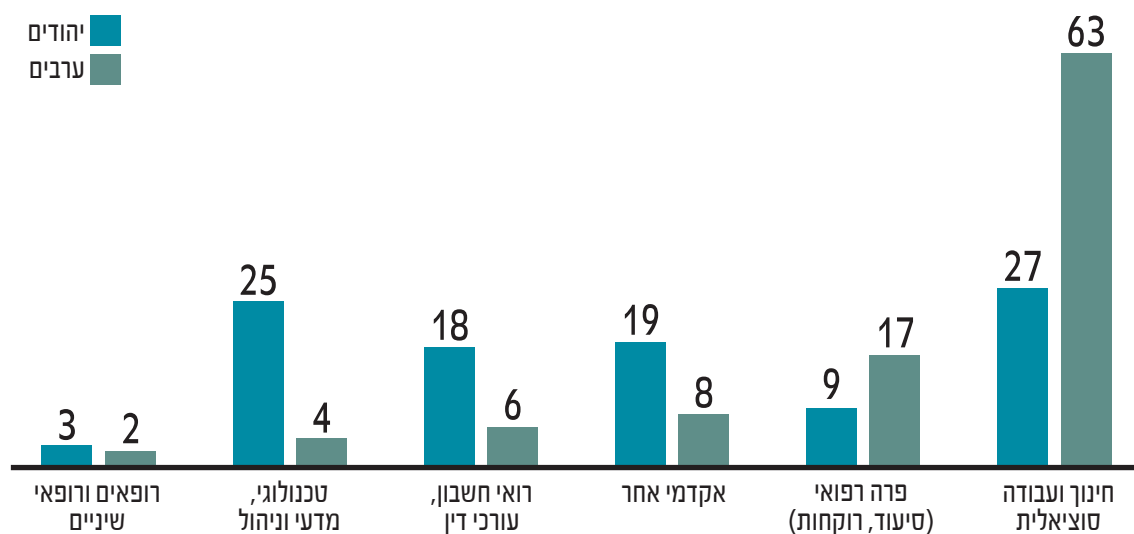
29 שוק העבודה. יוני 2023. שוק העבודה בישראל 2022: תמונת מצב ופעילות משרד העבודה.

בשנת 2020, השכר החודשי הממוצע של נשים ערביות מעבודה שכירה עמד על 6,163 ש"ח, כ-59% מהשכר החודשי הממוצע של כלל השכירים (10,370 ש"ח) וכ-73.5% מהשכר החודשי הממוצע של נשים יהודיות (8,381 ש"ח)³⁰. שיעורי התעסוקה ושכרן הממוצע הנמוך משליכים בתורם על הקושי של נשים ערביות להשיג דיור.

שיעורי התעסוקה הנמוכים בקרב נשים ערביות, בהשוואה ליהודיות לא חרדיות, קיימים ברמות השכלה שונות. נשים משכילות אינן מצליחות למצות את כישוריהן בשוק העבודה המקומי המוגבל.³¹ בשנת 2017 שיעור התעסוקה בקרב נשים ערביות אקדמאיות בנות 25-34 היה 68.5%. כלומר, כמעט שלישי מהנשים בקבוצה זו אינן מועסקות. לשם השוואה, שיעור התעסוקה של נשים יהודיות אקדמאיות באותם גילאים עומד על 89.2%³². גם מבין הנשים הערביות האקדמאיות המועסקות, רבות מהן נאלצות להשתלב במשלחי יד עם רמת הכנסה נמוכה. 63% מהנשים הערביות האקדמאיות מועסקות במשלחי יד של חינוך ועבודה סוציאלית, הנחשבים למשלחי יד בעלי רמת הכנסה נמוכה, וזאת לעומת 27% מהנשים היהודיות המועסקות במשלחי יד אלה. נשים ערביות ללא השכלה אקדמית, משתלבות בענפים בשכר נמוך אף יותר כגון ענף החקלאות.

תמונת המצב התעסוקתית הזו משליכה על יכולתן של נשים ערביות בכלל, ונשים ערביות גרושות בפרט, לרכוש או לשכור דירה.

תרשים 1: התפלגות נשים אקדמאיות במשלחי יד נבחרים לפי מגזר, 2018-2022 (באחוזים)³³



מקור: בנק ישראל, 2023

30 עיבוד של מרכז אדוה לנתוני סקר הוצאות והכנסות לשנת 2020.

31 גרא, 2005

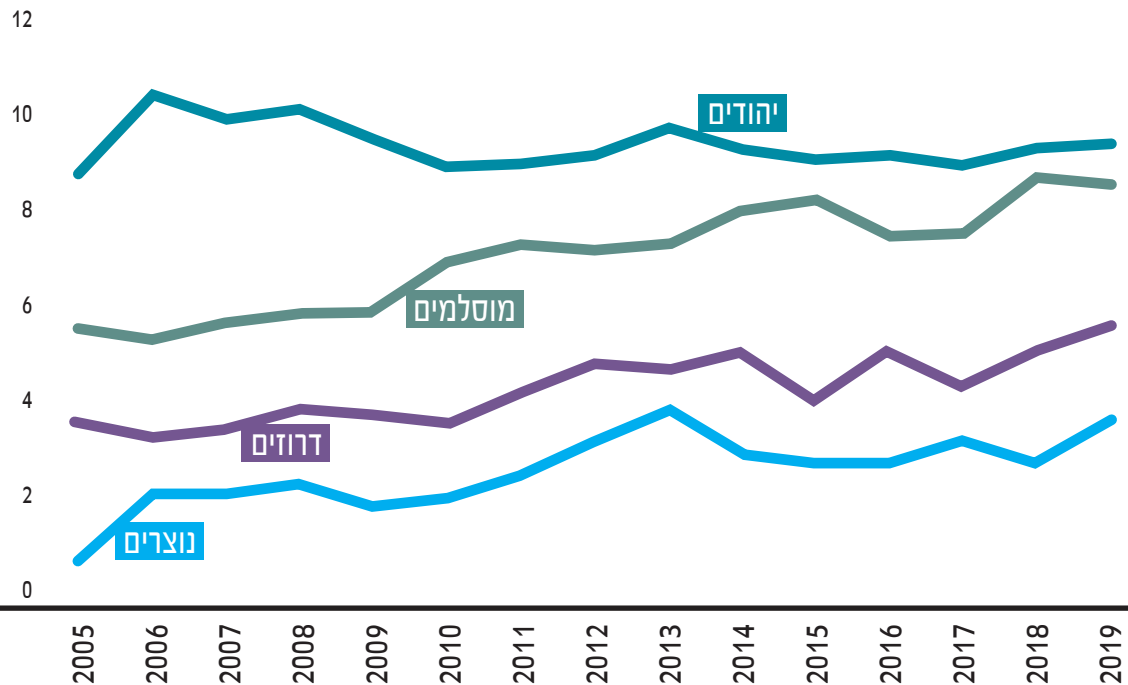
32 חדאד חאג' יחיא, נסרין, סייף, איימן, קסיר (קלינר), ניצה, פרג'ון בן. 2021. תכנית לקידום ההשתלבות של החברה הערבית בשוק העבודה. מחקר מדיניות 161. תכנית אב לקידום התעסוקה בחברה הערבית. ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

33 איתן פלטר נורית. מרץ 2023. מצגת: תעסוקה בחברה הערבית קו-אימפקט, בנק ישראל.

שינויים בדפוסי הגירושין בחברה הערבית

מאז שנת 2005 חל זינוק בשיעורי הגירושין בקרב האוכלוסייה הערבית. בעוד שבין השנים 2005-2019 בקרב האוכלוסייה היהודית שיעור הגירושין היה יציב יחסית ועמד על כ-9 מתגרשים לכל 1,000 נשואים ונשואות, בקרב מוסלמים, שיעור זה עלה מ-5.7 ל-8.4, בקרב הנוצרים מ-1.2 ל-3.8 ובקרב הדרוזים מ-3.8 ל-5.7.

תרשים 2: שיעור המתגרשים ל-1000 נשואים ונשואות³⁴ לפי דת 2005-2020



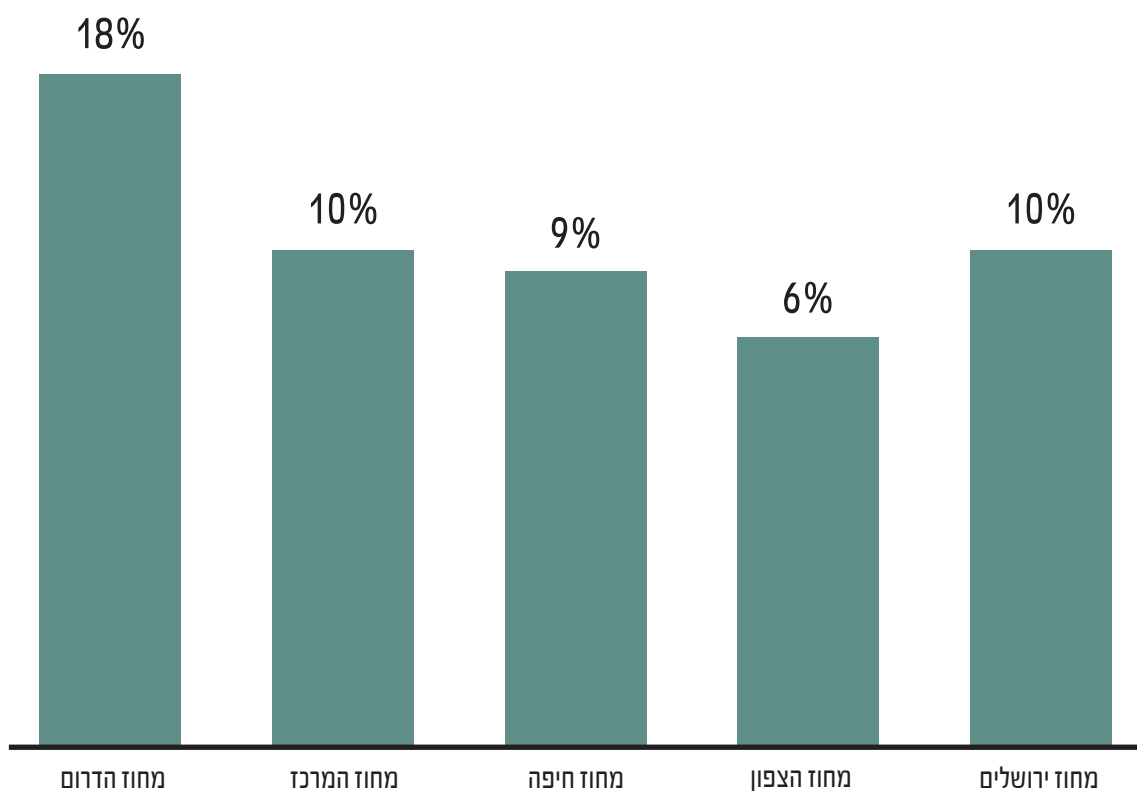
מקור: הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, 2022. לוחות רב שנתיים: גירושין – נתונים נבחרים, לפי דת

בשנת 2021, היו בישראל 137.2 משפחות חד הוריות עם ילדים עד גיל 17, כ-86% מהן היו אימהות חד הוריות³⁵. בעוד ששיעור הנשים הגרושות מסך האימהות החד הוריות היהודיות עמד על 61.5%, נשים גרושות ערביות היו רק 39.3% מהאימהות החד הוריות הערביות; שיעורי הנשים הערביות הנשואות שחיו בנפרד והנשים האלמנות היו 34.3% ו-21.2%, בהתאמה³⁶.

34 הנתונים כוללים את שיעורי הגירושין בקרב תושבי מזרח ירושלים.
 35 למ"ס, 2022. משקי בית ומשפחות: תכונות דמוגרפיות 2021 על פי סקר כוח אדם. לוח 33. משפחות חד-הוריות עם ילדים עד גיל 24 ומהם עד גיל 17, לפי תכונות ההורה: גיל, מצב משפחתי, קבוצת אוכלוסייה ומין.
 36 חסון יעל, הופמן-דישון ירון, שרעבי תהילה. 2023.

מבחינת תפוסת מרחבית, שיעור המשפחות החד הוריות במחוז הדרום הגיע ל-18% מכלל המשפחות הערביות עם ילדים מתחת לגיל 17, זאת לעומת שיעור נמוך בהרבה במחוז צפון (6%).³⁷ ייתכן שתופעת הנישואין הפוליגמיים, המאפיינת את החברה הבדואית בדרום, תורמת לעלייה בשיעורי הגירושין, ומכאן גם בשיעורי המשפחות החד הוריות. כלומר, מתקיים תהליך גירושין משפטי-פורמאלי תוך המשך קיום הנישואין ותא משפחתי פוליגמי לפי הדת.

תרשים 3: שיעור המשפחות החד הוריות הערביות לפי מחוז³⁸



מקור: עיבוד מרכז אדוה לנתוני הלמ"ס 2022

³⁷ עיבוד של מרכז אדוה לנתוני הלמ"ס, 2022. משקי בית ומשפחות: תכונות דמוגרפיות 2021 על פי סקר כוח אדם: לוח 17. משפחות, לפי סוג משפחה, גודל משפחה, מחוז, נפה וקבוצת אוכלוסייה.

³⁸ לא כולל את מחוז תל אביב (מספרים קטנים של משפחות חד הוריות ולא התפרסם נתון רשמי).

גישות של נשים ערביות גרושות להסדרי דיור שונים

התנערות המדינה מאחריותה בהקצאת דיור הולם לשכבות מוחלשות³⁹ פוגעת ביכולת הנשים להשיג דירות בבעלות ובשכירות. בעיקר כשמדובר בנשים המתגוררות ביישובים, בהם תוכניות הסיוע בדיור (סיוע במשכנתאות, מחיר למשתכן וסיוע בשכר דירה) אינן מיושמות ו/או מותאמות למאפיינים החברתיים-תרבותיים והכלכליים של הנשים הערביות. פרק זה ידון בנגישותן של נשים ערביות גרושות להסדרי הדיור השונים: בעלות על דיור, שכירות, דיור ציבורי והסדרי דיור לנשים נפגעות אלימות.

דיור בבעלות

מאז קום המדינה בשנת 1948, חתרה מדיניות הדיור להפקעת קרקעות ונכסים ללא הגדלה של מלאי הדיור ביישובים הערביים.⁴⁰ בהיעדר חלופות אחרות החברה הערבית ביישובים אלו, תוך הישענות על בניה עצמית, מאופיינת בשיעור גבוה יחסית של מגורים בדירות בבעלות. אולם שיעור זה נמצא בירידה: מ-80.5% בשנת 2019 ל-72.8% בשנת 2021. באותה שנה עמד שיעור הבעלות על מגורים באוכלוסייה היהודית על 62.4%.⁴¹

מחסור באדמות והגבלת המרחב מבחינת פיתוח ובניה תורמים לשימור העיקרון לפיו במקרים רבים נשים עוברות לגור באזור מגוריו של הגבר ובבית שהוא רכוש משפחתו או רכושו עוד טרם הנישואין. עובדה זו מייצרת חוסר ביטחון ויציבות במגורים, ובעת פרידה או גירושין עלולות נשים למצוא את עצמן ללא קורת גג. כמו כן, למרות שעל פי החוק הדתי, לאישה המוסלמית זכויות ירושה, מנשים רבות נשללת זכות זו או שהן מוותרות עליה. זאת כחלק מ"עסקת חבילה" שבמסגרתה הן ממירות את זכויותיהן בנכסי המקרקעין של משפחת המקור שלהן בסוגים אחרים של תמיכות. בכך מאבדות נשים רבות את האפשרות לרכוש בית או קרקע לבנייה, תוך שהן תלויות בן הזוג ובגברים במשפחה. תלות זו עלולה להביא להחרפה במצבן הכלכלי וביכולת להבטיח לעצמן קורת גג במקרה של גירושין.⁴²

בנוסף, מדיניות צמצום השטחים למגורים, יוצרת דפוס מגורים של בנייה לגובה בצפיפות גבוהה; צפיפות הדיור (מספר נפשות לחדר) בקרב הערבים בשנת 2021 הייתה גבוהה מאשר בקרב היהודים (1.22 לעומת 0.78).⁴³ דפוס מגורים שבו אין הגדרה ברורה לזכויות הקניין של כל משקי הבית, המתגוררים בבניין המשפחתי⁴⁴ כולל זכויות הבעל לשעבר, מקשה על נשים לדרוש את חלקן בבית ולעבור למגורים בדירות בבעלותן.

על מנת לקבל משכנתא או הלוואה לצורכי דיור, קיים צורך בהעמדת נכס כבטוחה לבנק. החסמים

39 יפתחאל אורן, אבני נופר. 2019.

40 סבירסקי, שלמה וירון הופמן-דישון. 2016. שוק הדיור המפוצל: "כוחות השוק", משבר הדיור והחזון הממשלתי הנשכח. מרכז אדוה.

41 למ"ס. 0. אוגוסט 2023.

42 ברנשטיין מירי, מלר טל, אלנאבולסי רג'ה. 2022. נשים ערביות בתהליכי חדלות פירעון. המרכז האקדמי למשפט ועסקים, המכללה האקדמית צפת והמרכז האקדמי רופין.

43 למ"ס. יוני 2023. פערים בין יהודים לערבים 2020-2021 - נתונים מתוך דוח פני החברה מס' 14. הודעה לעיתונות.

44 דוח צוות בין משרדי לגיבוש תכנית לאומית להגברת ההכלה הפיננסית. יולי 2022.

ברישום הנכסים, מקשים על שעבודם⁴⁵, חסמים אלו משמעותיים יותר עבור נשים ערביות בעת גירושין. כאמור, מכיוון שחלקן נאלצות לוותר על הרכוש או להמיר את זכויותיהן בנכסי מקרקעין תמורת הטבות כספיות או אחרות,⁴⁶ בעת הגירושין הן עוזבות את בית הבעל לשעבר כשהן מותרות מאחור את רכושן.⁴⁷ לכן, האפשרות היחידה העומדת בפניהן היא ליטול הלוואות צרכניות (קרי, ללא משכון נכס) לצורכי דיור, אפשרות המחייבת החזר חודשי גבוה⁴⁸, ולכן אינה ריאלית עבורן.

פתרונות סיוע בדיוור כגון "מחיר למשתכן", יכולים להגדיל את היצע הדיוור במחיר מוזל עבור נשים גרושות. אך, לא זו בלבד שאינם קיימים בכל היישובים, אלא שגם הדרישה להון עצמי על מנת להשתתף בפרויקט, מהווה חסם, שכן מדובר בסכום גבוה.

אישה גרושה מנצרת מסבירה:

"בעיר נצרת קיים פרויקט "מחיר למשתכן". לצורך קבלת דירה בפרויקט צריך לקבל משכנתא. הקושי קיים בהעדר הון עצמי. אני נחשבת למפרנסת יחידה, אין לי דמי מזונות ואפילו אם קיימים סך הכול הסכום הינו 2000 ש"ח, ההוצאות מכבידות; אני צריכה לגדל שתי מתבגרות, יוקר המחיה מכביד ואין מענקים לנשים חד הוריות, האופציה היחידה היא לקבל סיוע מההורים, אבל הם מבוגרים...".

ג'ומאנה, מעמותת הפיתוח החברתי של חיפה מסבירה אף היא את הקושי:

"מחירי הדיוור מאוד גבוהים, לכן קשה לנשים גרושות לרכוש בתים. במסגרת הפרויקט של "מחיר למשתכן", אין הון עצמי ראשוני, מינימום מיליון ומאתיים אלף עד מיליון וחצי. מקרה אבוד. לא מתאים לאוכלוסייה ערבית במקרה והאם היא המפרנסת העיקרית או שהיא מקבלת דמי מזונות".

מלבד זאת שאינן עומדות בתנאי הזכאות, לעתים קיימים חסמים נוספים העומדים בפני השתתפות נשים ערביות גרושות בפרויקט, למשל חוסר בקיאות בשפה העברית, הבנת הבירוקרטיה הכרוכה בתהליך ההרשמה⁴⁹ או נגישות למידע על קיום הפרויקט ועמידה בתנאי הזכאות.

דיוור ציבורי

הקצאת דירות לנשים ערביות גרושות בדיוור הציבורי, יכולה להקל על מצוקת הדיוור. עד היום, פתרון זה לא שימש את הנשים במידה מספקת, עקב תת הקצאה של דירות לדיוור הציבורי בכלל, וביישובים הערביים בפרט. כאמור, שיעור דירות הדיוור הציבורי ביישובים הערביים הוא זניח ועל כן נשים ערביות המתגוררות ביישובים ערביים אינן יכולות לקבל זכאות לדיוור ציבורי ביישוב מגוריהן.

אין בנמצא נתונים על שיעורן של נשים ערביות גרושות בדיוור הציבורי, אך שיעורן של האימהות החד הוריות הערביות הוא מזערי, בהשוואה ל-5.3% מכלל האימהות החד הוריות בישראל שמתגוררות בדיוור ציבורי.⁵⁰ שיעורים מזעריים אלו קשורים למחסור בהעמדת דירות לדיוור ציבורי מטעם משרד

45 צוות בין משרדי. 2022.

46 ברנשטיין מירי, מלר טל, אלנאבולסי רג'דה. 2022.

47 מלר טל. 2014.

48 צוות בין משרדי. 2022.

49 חלאילה וג'די, שני נגה. 2022. חסמים והמלצות לפתרון מצוקת הדיוור ביישובים הערביים, סיכוי.

50 חסון יעל, הופמן-דישון ירון, שרעבי תהילה. 2023.

השיכון לאוכלוסייה הערבית. שיעור דירות הדיור הציבורי ביישובים הערביים הוא כ-0.3% בלבד מכלל דירות הדיור הציבורי. כרבע מהן נמצאות בערים המעורבות.⁵¹

גם במקרים בהם קיימים פרויקטים של דיור ציבורי, הם אינם מותאמים למאפיינים של האוכלוסייה הערבית ולמצב הרשויות המקומיות הערביות אשר אין ביכולתן להכיל את הדיור הציבורי בשטחן. כמו כן, הדירות ממוקמות באזורים עניים ובקרבת מוקדי פשע, כפי שעולה מראיון עם מנהל אגף המיעוטים במשרד השיכון:

"הבעיה להחזיק את הדיור הציבורי, תפקיד של הרשויות המקומיות וגם הסוגייה של האנשים עד כמה הם יכולים להתגורר בדיור ציבורי, זה לא פשוט. החברה עדיין רגישה מבחינת התדמית החברתית, להתגורר עם שכנים זרים, קרוב למשפחת פשע או משפחה בעייתית".

בהיעדר פרויקטים לדיור ציבורי, היכולת של נשים ערביות גרושות להתגורר בדיור מסובסד פוחתת וכך גם האפשרות להשיג קורת גג במחיר סביר.

מנהל אגף המיעוטים מציע פתרון: "ייעוד אחוז מסוים מהדירות במכרזים, לדיור ציבורי במסגרת תכנית 550 [תוכנית החומש לחברה הערבית]". במקרה ופתרון זה מיושם, הוא עשוי להקל על מצוקת הדיור של הנשים הגרושות ולהציע להן דיור מוזל תוך התאמה חברתית לתרבות הערבית, ובלי להוריד מהערך הנדל"ני של השכונות והפיכתן לשכונות עוני.

מגורים בשכירות

בשנת 2021 כ-24% מהנשים הערביות הגרושות, התגוררו בשכירות⁵² לעומת 11.8% מהאוכלוסייה הערבית שהתגוררה בשכירות בשנת 2023.⁵³ המעבר של נשים בעקבות הגירושין להיות מפרנסות עיקריות מכביד עליהן עוד יותר להשיג בטוחות שבעל הדירה מבקש (ערבים, ערבות בנקאית וכו') כאשר הן בעלות הכנסה נמוכה שאינה מאפשרת להן לעמוד בהוצאות הדיור בשכירות.

הרף המקובל של שיעור הוצאות הדיור מכלל ההכנסה עומד על 30%.⁵⁴ אבל לפחות מ"סקר פיילוט" שנערך עם נשים גרושות המתגוררות ביישובים הערביים ובערים המעורבות עולה כי דמי השכירות שמרביתן משלמות גבוהים מ-30% מההכנסה החודשית⁵⁵. לפי נתוני הלמ"ס, שכר הדירה החודשי הממוצע ביישובים הערבים עמד בשנת 2021 על 2,225 ש"ח⁵⁶ ואילו השכר הממוצע של אישה ערבייה עמד על 6,163 ש"ח בשנת 2020.⁵⁷ בראיונות שנערכו עם נשים גרושות עלה גם כן, שעבור משק בית שבו אישה גרושה (מפרנסת יחידה), קיים קושי לממן את שכר הדירה ביישובים הערביים. הקושי לעיתים גובר נוכח אי קבלת סיוע מדינתי, וזאת מסיבות של חוסר במידע על קיום אפשרות זו, על אופן הגשת הבקשה או מכיוון שאינן עומדות בתנאי זכאות.

51 שחק מתן. 2016. נתונים על סיוע בשכר דירה ודיור ציבורי לציבור הערבי, מרכז המחקר והמידע

52 חסון יעל, הופמן-דישון ירון, שרעבי תהילה. 2023

53 למ"ס. 0 יוני 2023. פגרים בין יהודים לערבים 2020-2021 - נתונים מתוך דוח פני החברה מס' 14. הודעה לעיתונות.

54 חסון יעל, הופמן-דישון ירון, שרעבי תהילה. 2023.

55 על "סקר הפיילוט" ראו הערה 2 לעיל.

56 למ"ס. אוגוסט 2023.

57 עיבוד של מרכז אדוה לנתוני סקר הוצאות והכנסות לשנת 2020.

בהיעדר סיוע בשכר דירה, המצוקה הכלכלית אליה נקלעות הנשים הגרושות מובילה אותן לשכור דירות אצל קרובי משפחה, המסתפקים בדמי שכירות נמוכים מהמקובל בשוק החופשי. במקרים אחרים, הן נאלצות להסתפק בתנאי מגורים ירודים.

נאדה שחאדה, עמותת נשים נגד אלימות מתארת את תנאי המגורים של נשים גרושות:

"במקרה ומשכירים לאישה גרושה אז דירה קטנה מאוד ששימשה פעם כמחסן, בלי אוורור, העיקר קורת גג, מקלט לה ולילדיה".

סיוע בשכר דירה, ניתן למשקי בית שאין בבעלותם דירה ועומדים בקריטריונים לקבלת סיוע. גובה הסיוע נקבע לפי פרמטרים של קריטריון הזכאות, גיל, מספר הנפשות במשפחה, אזור עדיפות וגודל היישוב⁵⁸; משרד השיכון חילק את היישובים בארץ לפי יישוב גדול או קטן; יישוב גדול כולל ערים ויישובים שאינם ערים אך מספר התושבים בהם גדול מ-1000, וכולל לפחות 5% משקי בית ששכרו דירה מבעל בית פרטי ובתנאי שהם מנו 30 משקי בית לפחות, על פי נתוני מפקד האוכלוסין האחרון (2008). לעומת זאת, יישוב קטן כולל יישובים שמספר התושבים בהם גדול מ-1000 אך אינם ערים ויישובים עם פחות מ-1,000 תושבים ועל פי המפקד היו בו פחות מ-5% משקי בית ששכרו דירה מבעל בית פרטי או שמספר השוכרים היה פחות מ-30 משקי בית.⁵⁹

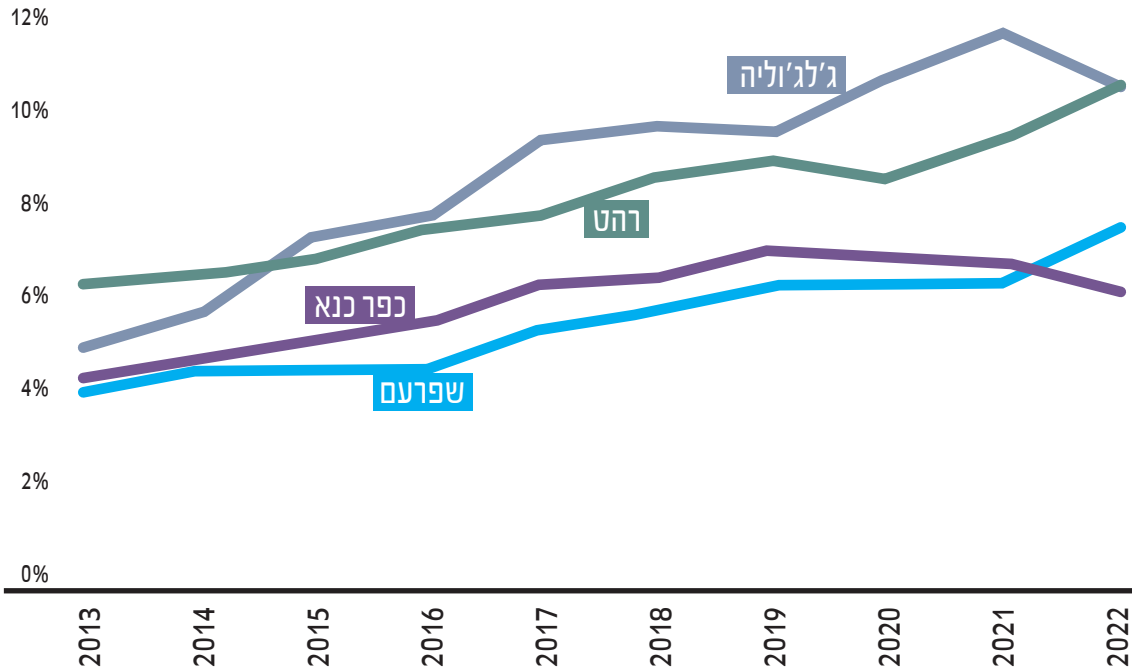
בדיקה של רשימת היישובים לפי חלוקת משרד השיכון, מראה כי רוב היישובים הערביים משתייכים לקטגוריית יישובים קטנים. יוצאי דופן הם אום אל פחם, טייבה, טירה, סח'נין, עראבה, כפר קאסם ונצרת. מאז מפקד האוכלוסין האחרון בשנת 2008 הייתה עלייה בשיעור משקי הבית המתגוררים בשכירות ביישובים הערביים. כך למשל, נתוני אחוז דירות לשכירות לפי יישוב, מראים כי בשנת 2022 הייתה עלייה של למעלה מ-5% בשיעור משקי הבית, המתגוררים בשכירות בארבעה יישובים ערביים – שפרעם, רהט, כפר כנא וג'לג'וליה (תרשים 4) המוגדרים לפי משרד השיכון כיישובים קטנים. בפועל, רשימת היישובים לא עודכנה, והנשים הגרושות המתגוררות ביישובים הללו ממשיכות לקבל סיוע לפי התבחין של "יישוב קטן", דבר הפוגע ביכולת הנשים לעמוד בהוצאות הדיור.

תנאי נוסף לקבלת סיוע בשכר דירה הוא שהדירה לא תהיה בבעלות קרובי משפחה. תנאי זה מהווה אף הוא חסם המקשה על נשים הרוצות להתגורר בסביבה חברתית ומשפחתית תומכת. על פי ראיון עם מנהל אגף מיעוטים מתוכננת הקלה מטעם משרד השיכון בתנאי הסיוע, הכוללת אפשרות לקבלת סיוע גם במקרה ושוכרים מקרובי משפחה, אך בתנאי שלא יהיה קרוב משפחה מקרבה ראשונה.

58 הופמן-דישון ירון, אתי קונור-אטיאס. 2023. תקציב הבינוי והשיכון 2023-2024: השקעות המדינה בדיור נמוכות, נכנסות המדינה מנדל"ן בבוהות. מרכז אדוה.

59 הגדרה מאתר משרד השיכון https://www.gov.il/he/Departments/Guides/rental_assistance_amounts?chapterIndex=3

תרשים 4: אחוז דירות לשכירות לפי יישוב 2013-2022⁶⁰



מקור: למ"ס, 2023

למרות שקיימת האפשרות לקבל סיוע בשכר דירה ביישובים הערביים, שיעור מקבלי הסיוע הוא נמוך מאוד: 0.3% ביישובים הערביים לעומת 1.6% ביישובים היהודיים ו-1.8% ביישובים המעורבים. הסבר אפשרי לשיעור הנמוך הוא שוק דירות מצומצם להשכרה ביישובים הערביים (וזאת אך לאחר העלייה בשיעור הדירות להשכרה בחלק מהיישובים הערבים, כעולה מתרשים 4) דבר העשוי להוביל לכך שחלק מהזכאים עוברים ליישובים מעורבים או יהודיים.⁶¹ עם זאת, הסבר חלופי או משלים הוא הקושי במיצוי זכויות, וכן – כמפורט בפרק זה – אי עמידה בתבחיני הזכאות לסיוע.

60 למ"ס. אוגוסט 2023. בעלות על דירה 2013-2022. הודעה לעיתונות.
61 שחק מתן. 2016. נתונים על סיוע בשכר דירה ודיור ציבורי לציבור הערבי, מרכז המחקר והמידע.

סיוע בדיור לנשים נפגעות אלימות

בחברה הפלסטינית מקובלות התפיסות התרבותיות לפיהן, הגבר יבנה את הבית קודם לנישואין, ולכן הוא נחשב מבחינה משפטית לרכושו או לרכוש משפחתו לפי חוק יחסי ממון⁶². כתוצאה מכך, חלק מהנשים נאלצות לעזוב את בית הבעל ולוותר על הרכוש בעת פקיעת הנישואין⁶³. דרישת הנשים לחלקן בבית משותף או סירוב להתפנות מהבית אחרי הגירושין, עלולים להוביל לאלימות כלפיהן ואפילו לרצח על ידי בני זוגן⁶⁴. בהיעדר אפשרויות אחרות למגורים כגון: מגורים בבית ההורים או מקום מגורים חלופי שביכולתן לממן, נשים ערביות נמנעות מלעזוב מערכות יחסים אלימות, מחשו לאובדן קורת גג.⁶⁵

בשעת חירום, כאשר קיימת סכנה לחייהן, הן נאלצות לעבור למקלט לנשים נפגעות אלימות, המהווה קורת גג זמנית, על מנת להתרחק מן הגורם המאיים ולצאת ממעגל האלימות. נתוני מבקר המדינה מצביעים על שיעורים גבוהים של נשים ערביות מכלל השוהות במקלטים⁶⁶. בשנים 2015-2019 שהו במקלטים כ-700 נשים בשנה בממוצע, מתוכן כ-280 נשים ערביות. בשנת 2019 כ-40% מהנשים ששהו במקלטים היו ערביות.

לעתים, לאחר תקופת שהייה במקלט של חצי שנה עד שנה, נשארות הנשים ביישוב בו ממוקם המקלט. בחירה זו נובעת, כפי שעלה מהראיונות, מהסיבות הבאות:

- הרצון להתרחק מהגורם האלים ולא לחזור ליישוב בו הן חוו אלימות.
- הסתגלות לסביבה חברתית-תרבותית חדשה: הנשים הצליחו למצוא מסגרות חינוך לילדיהן, להתנהל במרחב הציבורי (למשל קבלת שירותים) ולפתח קשרים חברתיים.
- הצלחה בבניית מערכת תומכת, המעודדת עצמאות כלכלית על ידי הרחבת הזדמנויות תעסוקה. כמו, למשל, עבודה אצל משפחות ביישוב.

נשים יוצאות מקלט או דירות "מעבר" זכאיות לקבלת מענק כספי חד פעמי המיועד לשכירות, בסך 8,000 ש"ח לאישה ללא ילדים, 9,000 ש"ח לאישה עם ילד אחד ו-10,000 ש"ח לאישה עם שני ילדים ומעלה. כמן כן, הן מקבלות סיוע בשכר דירה; תקופת הזכאות המרבית היא 36 חודשים. בשנה הראשונה אישור הזכאות מוענק ללא בחינת הבעלות על דירה. לעומת זאת, בשנה השנייה והשלישית האישה מקבלת סיוע רק במקרה והיא חסרת דירה.⁶⁷

62 לפי חוק זה זכאי כל אחד מבני הזוג למחצית משוויים של כלל הנכסים המשותפים, למעט נכסים שהיו ברשותם קודם לנישואים או שקיבלו במתנה או בירושה במהלך הנישואים. מלר, 2014.

63 מלר טל. 2014. הזכות לדיור נאות: אימהות חד הוריות פלסטיניות ישראליות. סוציולוגיה ישראלית, טו (2).

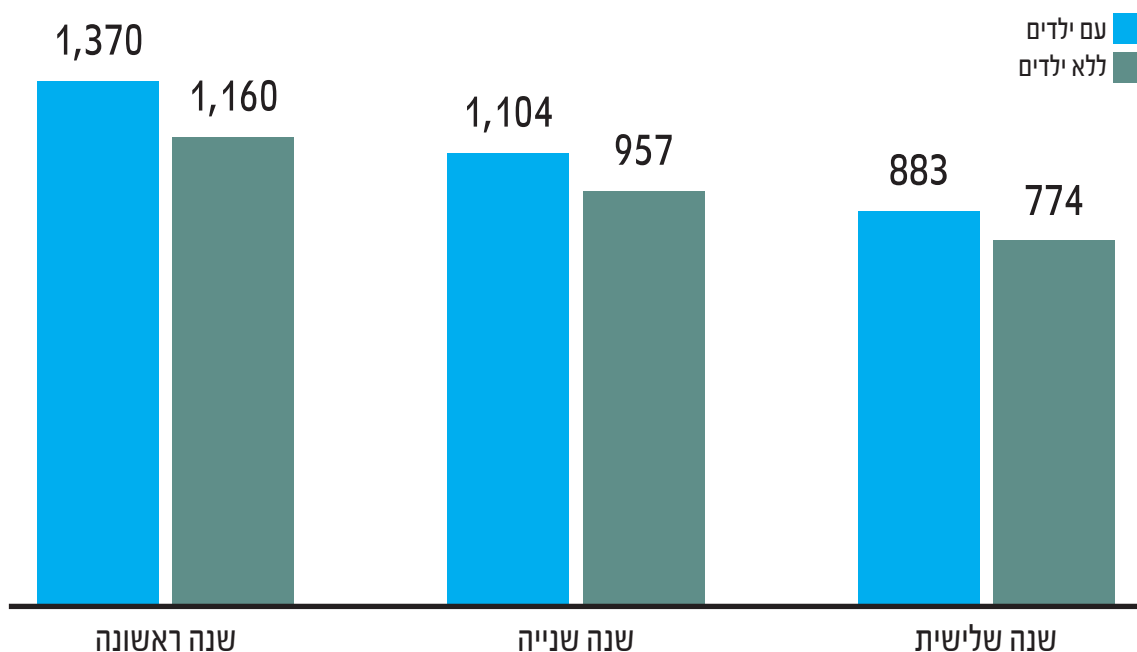
64 מלר טל. 2014.

65 אבגר, עדו. 2022. סיוע בדיור לנפגעות אלימות במשפחה: תמונת המצב בישראל ומבט משווה. הכנסת-מרכז המחקר והמידע.

66 מבקר המדינה. 2021. ביקורת חברתית: ההתמודדות עם תופעת האלימות בין בני הזוג.

67 אבגר, עדו. 2022.

**תרשים 5: סכום הסיוע החודשי בשכר הדירה לנשים נפגעות אלימות (בשקלים)
נכון למרץ 2022⁶⁸**



מקור: מרכז המחקר והמידע, 2022

סכומי הסיוע בשכר הדירה לא עודכנו מאז שנת 2002. במחירים קבועים לשנת 2022, ירד סכום הסיוע בשכר דירה מ-1,541 ש"ח בשנת 2002, ל-1,266 ש"ח בשנת 2012, ועלה מעט ל-1,370 ש"ח בשנת 2022. כאילו לא די בכך, ישנה ירידה בסכום הסיוע לו זכאית אישה נפגעת אלימות עם ילדים, בין שנת הזכאות הראשונה מ-1,370 ש"ח לבין שנת הזכאות השלישית ל-883 ש"ח (תרשים 5), דבר הפוגע ביכולת נשים נפגעות אלימות לגור בדירות בשכירות⁶⁹. יצוין שנכון לשנת 2021 עמד שכר הדירה החודשי הממוצע ביישובים הערבים על 2,225 ש"ח⁷⁰, דהיינו הסיוע לו זכאית אישה נפגעת אלימות עם ילדים בשנה הראשונה מכסה כ-60% בלבד משכר הדירה החודשי הממוצע.

68 אבגר, עדו. 2022

69 חסון יעל, הופמן-דישון ירון, שרעבי תהילה. 2023

70 למ"ס. 0. אוגוסט 2023.

דרכי התמודדות עם מצוקת הדיור בקרב נשים ערביות גרושות

אחרי תהליך הגירושין, נשים נוקטות בדפוסי התמודדות שונים על מנת לפתור את מצוקת הדיור שלהן: להישאר בבית, לחזור לבית ההורים או לעבור לעיר מעורבת. לכל אחת מהבחירות יש מחיר, וקיימים אתגרים המשתנים בהתאם למיקום הגיאוגרפי ולמעמדה החברתי של האישה.

המחסור בשכונות מגורים למעמד הביניים ביישובים הערביים, דוחף נשים ממעמד הביניים לעבור לערים יהודיות או מעורבות כאסטרטגיה להתמודדות. הן מנצלות את הפרדה המרחבית והשוליות ככלי להתמקח עם הסדר הניאו-ליברלי כקבוצת מיעוט, ופונות אל אפשרויות המגורים הטמונות במרחב הישראלי⁷¹. תופעה דומה זוהתה בארצות הברית, עקב התפתחות מעמד ביניים אפרו אמריקאי, במהלך שנות השמונים והתשעים, אשר העניקה לו יכולת מיקוח עם הסדר הניאו ליברלי, במובן של מוביליות מרחבית אל השכונות המעורבות בפרברים⁷².

התגברות תופעת ההגירה הפנימית בקרב נשים בעלות השכלה אקדמית מהיישובים הערביים אל ערים מרכזיות בישראל כגון תל אביב וחיפה זוהתה החל משנת 2005 כחלק מתהליך מודרניזציה והתפתחות של מעמד ביניים ערבי, המשתמש "באסטרטגית הסתגלות"⁷³ הבאה לידי ביטוי במעבר לערים היהודיות המרכזיות. זאת, על מנת להתגבר על השוליות, הכלכלית והמרחבית שממנה הוא סובל ביישובים הערביים. יש לציין, עם זאת, שהשימוש באסטרטגיה זו מאפיין בעיקר נשים ממעמד בינוני⁷⁴. לעומת זאת, נשים ממעמד חברתי-כלכלי נמוך המתגוררות ביישובים הערביים או בערים המעורבות, אינן מצליחות לעבור למרחב היהודי ו"אסטרטגית ההירדות" הינה הכלי היחידי העומד לרשותן. במקרה זה הנשים הגרושות חוזרות לא אחת להתגורר בבית ההורים. תחת המגבלות המקשות עליהן לעבור לגור באופן עצמאי, הופכים המגורים במרחב המשפחתי במקרים מסוימים לברירת מחדל בעבור הנשים, והם נחשבים למרחבי פיקוח המאופיינים בקונפליקטים בין הנשים למשפחותיהן, ולפיתוח יחסי תלות של הנשים בבני המשפחה⁷⁵.

71 אבו רביעה-קווידר סראב, וינר-לוי נעמי. 2010.

72 Cashin, S. D. 2000. *Middle Class Black Suburbs and the State of Integration: A Post Integrationist Vision for Metropolitan America*, Georgetown University Law Center

73 עבאס פהימה. 2015. השתלבות המעמד הבינוני הערבי במטרופולינים של תל אביב וחיפה. חיבור לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, הוגש לסנט האוניברסיטה העברית בירושלים.

74 עבאס פהימה. 2015.

75 מלר טל. 2014.

חלוקה מרחבית: נגישות נשים לדיור בערים המעורבות

פרק זה מיועד לעמוד על חסמים ספציפיים של הפרדה מרחבית, מדיניות הדיור של החברות המשכנות, תהליכי ג'נטריפיקציה, עוני ומדיניות עירונית המאפיינים את נגישותן של נשים ערביות גרושות לדיור בערים המעורבות. לנוכח המחסור בתוכניות דיור מדינתיות ביישובים הערביים (דיור ציבורי, מחיר למשתכן) הערים המעורבות משמשות במחקר זה "מקרה בוחן", דרכו ניתן לבדוק את החסמים הקיימים בנגישות נשים לתוכניות דיור.

בחינת האוכלוסייה הערבית בערים המעורבות (חיפה, יפו ולוד) מצביעה על שונות מעמדית. מן הספרות המחקרית עולה, שבחיפה ויפו נחלקת האוכלוסייה הערבית למעמד חברתי כלכלי נמוך, החי בעוני ובמציאות של פשיעה ואלימות, ולמעמד בינוני גבוה. מנגד, בעיר לוד עיקר האוכלוסייה הערבית משתייך למעמד נמוך⁷⁶.

תמונה דומה עולה מנתוני המדד החברתי כלכלי של האזורים הסטטיסטיים הערביים בערים המעורבות, המלמדים כי בשנת 2017 רוב (75%) האוכלוסייה הערבית בעיר לוד, התגוררה באשכולות סטטיסטיים המשתייכים לאשכולות 1 ו-2. בעוד שבעיר תל אביב-יפו רובה מתגוררת באשכולות 3 ו-4 ובחיפה מתגוררת רוב האוכלוסייה (70%) ממעמד בינוני בשכונות מעורבות בין 4-7, ורק 30% מהערבים מתגוררים באזורים סטטיסטיים המשתייכים לאשכולות חברתיים כלכליים 1 ו-2⁷⁷.

השתלבות או הפרדה מרחבית

בעיר חיפה קיימת נגישות לדיור בשכונות מעורבות עבור נשים ערביות גרושות המשתייכות למעמד ביניים, הרואות במעבר לעיר הזדמנות למציאת תעסוקה, ביטחון אישי, פרטיות, ועצמאות⁷⁸, כמו גם נגישות לחינוך ערבי⁷⁹.

אישה גרושה, המנהלת בית אבות (במקור מנצרת) הטיבה להסביר את הצורך במעבר לחיפה:

"כדי להתגבר על החסרונות במגורים בעיר ערבית כמו נצרת (רעש, היעדר פרטיות ומסורתיות) הייתי צריכה לעבור לחיפה. אני מתגוררת בשכונה שמוגדרת טובה... מרגישה בה בטוחה, שכנים טובים".

לצד "סיפורי הצלחה" אלה, חלק מהנשים הגרושות העוברות לעיר מתקשות להסתגל לסביבה חברתית חדשה בעיר שאינה ערבית, סביבה הדורשת מהן לשלוט בשפה העברית, בין היתר על מנת להתנהל מול הרשויות הממשלתיות. קושי זה גורם לנשים אלה לא אחת להיות תלויות במחלקת הרווחה בעיר.

בשונה מהעיר חיפה, מרבית הנשים הגרושות הגרות ביפו, מתגוררות בהפרדה מרחבית מהעיר תל אביב. זאת מכיוון שמחוץ לגבולותיה של יפו אין חלופת מגורים ראויה או כזו שמתאימה להן.⁸⁰ נשים

76 רון עודד, פרג'ון בן, חאג'י-יחיא חדאד נסרין. 2022.

77 אבגר עדו, וייסבלאי אתי, שוורץ רמי, לרר מיכל. 2022. ערבים בערים המעורבות - מבט על, ירושלים: מרכז המחקר והמידע של הכנסת.

78 Clark, W. A., & Maas, R. 2015. Interpreting migration through the prism of reasons for moves. *Population, Space and Place*, 21(1), 54-67.

79 מבוסס על ראיון עם הדיל

80 ולרשטיין, סבסטיאן. 2009.

אלה תופסות את המרחב ביפו, כמרחב עם גבול ברור (שמגיע עד מגדל השעון) הנוקשה לחצייה; הנשים מפחדות לחצות את הגבול ולעבור להתגורר בתל אביב שמבחינתן מפלה אותן על בסיס לבוש דתי וקשיי שפה ואינה מציעה הזדמנויות תעסוקה ומגורים לעומת יפו המסמלת אזור ביטחון תרבותי ופוליטי.⁸¹

רואן בשאראת, פעילה חברתית ביפו מתארת איך תופסים את המרחב בעיר:

"תפיסת המרחב שאפשר לרכוש או לשכור בו בית, הינה מוגבלת לאזור של עג'מי, שאינו מציע הרבה אפשרויות מגורים, יש בו רק בתים של נפקדים נוכחים או של המדינה (עמידר וחלמיש), ויש ערבים ששילמו דמי מפתח, אבל, אינם יכולים לקבל את הבתים לדור השלישי במשפחה. אין להם לאן ללכת וכל הזמן לוחצים להוציא אותם."

זאת ועוד, ביפו נשים ערביות גרושות מבקשות לשכור דירות בשכונות הערביות. באותן שכונות וכחלק מתהליך ג'נטריפיקציה פנים ערבית, מעמד הביניים הערבי הצליח לרכוש בתים בעיר.⁸²

רואן מתארת תהליך ג'נטריפיקציה פנים-ערבית בעיר:

"עד שנת 2008, המחירים היו סבירים וחלק ממעמד הביניים הערבי בעיר הצליח לרכוש בתים. האנשים שיכלו לקנות בתים הפכו להיות עשירים, נוצרה שכבת ביניים הרחוקה מהשכבה החלשה."

הג'נטריפיקציה הפנים ערבית הטיבה עם מעמד הביניים המנצל בתורו את מצוקתן של הנשים הגרושות בעיר ומשכיר להן דירות בתנאי מגורים ירודים.

רואן מוסיפה:

"מעמד הביניים הוא זה שמשכיר והוא גם מנצל אותן. כאן האבסורד. אותם אנשים לא מוכנים לשפץ את הבתים ומנצלים את הקושי של האנשים העניים, אין מקרר בבית, ספה, המצב מאוד קשה."

בעיר לוד ההפרדה המרחבית בעיר קיימת בין השכונות הערביות, בהן מתגוררת רוב האוכלוסייה הערבית, לבין השכונות היהודיות. ההפרדה מגבילה את יכולתן של הנשים הערביות הגרושות לגור בכלל חלקי העיר.

דפוסי דיור של נשים ערביות גרושות בערים מעורבות

דיור ציבורי ודיירות "מוגנת"

בעיר חיפה חלק מדיירות הדיור הציבורי נמצאות בשכונות היהודיות. יש בכך כדי להקשות על נשים ערביות להתגורר בהן, בשל מגבלות שפה, היעדר מוסדות חינוך ותרבות ערביים, מגבלות ניידות בשבת

Andreas.H.2022. The Invisible Palestinians: The Hidden Struggle for Inclusion in Jewish Tel Aviv, public cultures of the Middle East and North Africa. USA.

שמריהו-ישרון. 2022. 82

(במקרה של שכונות חרדיות), מרחק מהשכונות הערביות בעיר ותנאי מגורים קשים מאוד בדירות עצמן⁸³.

ביפו, חלק מהאוכלוסייה הערבית מהמעמד הנמוך, שוכר דירות בדיור הציבורי המוגן⁸⁴ תמורת "דמי מפתח" ויש להם זכאות לרכוש את הדירות בהנחה ניכרת.⁸⁵ בשל המצוקה הכלכלית הם מוותרים ונאלצים למכור את הזכויות שלהם בנכס.⁸⁶

הנשים הערביות הגרושות אינן יכולות להרשות לעצמן לרכוש את הדירות, הנמכרות במחירים מאוד גבוהים במכרזים, כחלק מתהליך ג'נטריפיקציה שעוברת העיר.⁸⁷ יתרה מכך, במקרים בהם הנשים הערביות מתגוררות בדירות הנמכרות לאנשים אחרים, ובהיעדר מלאי דיור זול באזור יפו, הן עלולות למצוא את עצמן ללא קורת גג.

בלוד, המדיניות העירונית חותרת להוציא את הפרויקטים של דיור ציבורי משטחה, בטענה שאוכלוסיית הדיור הציבורי דורשת טיפול אינטנסיבי של לשכת הרווחה. הדבר בא לידי ביטוי בירידה במלאי הדיור הציבורי העומד לרשות הנשים הגרושות בעיר בשנים האחרונות, ובכך משבר הדיור של נשים גרושות בנות המעמד הנמוך מחמיר. כמו כן, המאפיינים החברתיים כלכליים של הנשים מעמידים אותן בקושי לגשת למידע באתר משרד השיכון לגבי פרויקטים לדיור בעיר, פדאא פעילה בקבוצת אמהות למען החיים⁸⁸ ועמותת איתך-מעכי מסבירה:

"נשים שעובדות במקצועות כמו סייעות או ניקיון, הדבר האחרון שיחשבו עליו בשעות הערב להתחיל לחפש פרויקטים לדיור ולראות אם אותם פרויקטים מתאימים להן או לילדיהן".

עובדה זו דורשת מהעירייה להיות מעורבת בשיווק הפרויקטים לנשים באמצעות הנגשת המידע, אולם בהיעדר פרסום מטעם העירייה, אין לנשים מידע לגבי קיום הפרויקטים.

פדאא מסבירה:

"מדיניות העירייה בלוד, לשכנע את הערבים לעזוב את בתיהם בדיור ציבורי, הנמצאים בשכונות היהודיות, ולקבל בתים בשכונות ערביות, נשים חד הוריות לא מקובלות בשכונות ערביות. אישה ערבייה נחשבת בעייתית אם היא חד הורית, יש עליה איום בהריגה. אישה ערבייה היא פצצה מתקתקת במקום לתת לה את השירותים והרווחה כדי שתוכל לחיות בכבוד".

מגורים בשכירות

בהיעדר אפשרות למגורים בבעלות, הנשים הערביות הגרושות נאלצות לגור בשכירות – כפי שראינו לעיל, בשיעורים גבוהים יחסית. בערים המעורבות יפו, חיפה ולוד, ניתן לראות כי קיימים אחוזי שכירות גבוהים בקרב האוכלוסייה הערבית.

83 מבוסס על ראיון עם ג'ומאנה אגבאריה, עמותת הפיתוח החברתי של חיפה

84 הדירות היו במקורן של פלסטינים שחיו בעיר לפני 1948, כעבור שנים אחרי המלחמה חזרו אליהן חלק מהתושבים המקוריים ואזרחים פלסטינים אחרים. ולרשטיין, סבסטיאן. 2009.

85 שמריהו-ישרון. 2022.

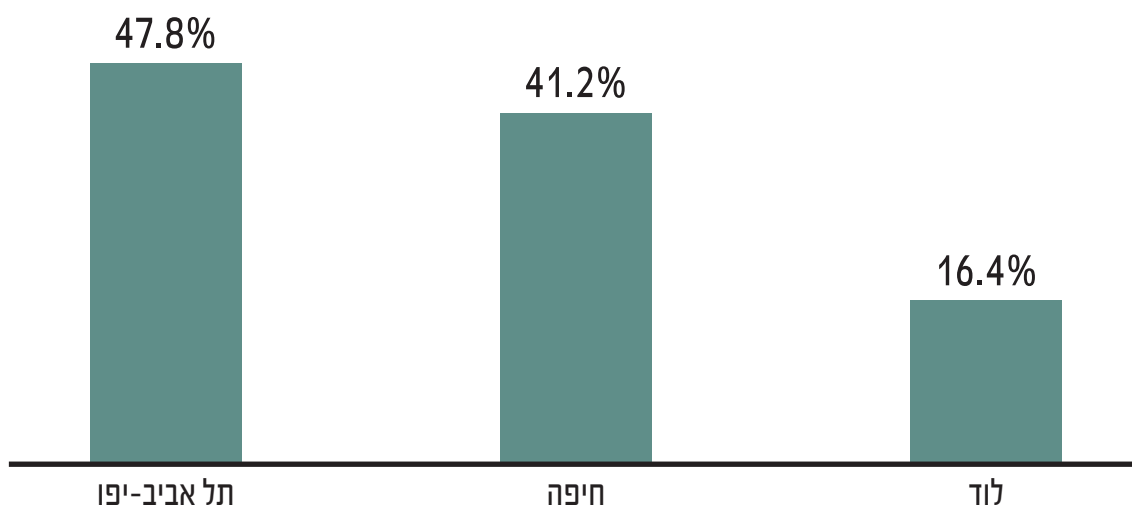
86 ולרשטיין, סבסטיאן. 2009.

87 שמריהו-ישרון. 2022.

88 קבוצת אמהות ומשפחות שכולות הפועלות למען המאבק בתופעת האלימות והפשעה בחברה הערבית

זאת ועוד, הנתונים מלמדים על הוצאה גבוהה על דיור יחסית להכנסה בערים המעורבות. בשנת 2018 ההוצאה על דיור למשק בית ערבי הייתה 3,011 ש"ח בערים המעורבות. הוצאה זו למעשה עומדת על כמחצית מההכנסה החודשית הממוצעת של נשים בערים מעורבות שהייתה באותה שנה 6,255 ש"ח⁸⁹. שיעור זה, נחשב גבוה באופן משמעותי מהרף הנורמטיבי להוצאה על דיור. המשמעות של נתון זה, כי עבור משק בית שבו אישה גרושה (מפרנסת יחידה) קיים קושי לממן את שכר הדירה.

תרשים 6: שיעור הערבים המתגוררים בשכירות ביישובים נבחרים 2022⁹⁰



מקור: למ"ס, 2023

סיוע בשכר דירה

הנשים המשתייכות למעמד חברתי כלכלי נמוך בערים חיפה ולוד, סובלות מקשיים במיצוי זכויות הדיור. פדאא, מסבירה:

"קיימת מודעות נמוכה בקרב נשים גרושות לגבי זכויות הדיור המגיעות להן, מדובר בנשים שאף פעם לא יכנסו למערכת כדי להירשם לבד, לרובן אין אפילו כרטיס אשראי."

הבירוקרטיה של משרד השיכון, הגורמת לעיכוב באישור הזכאות לסיוע בשכר דירה מאלצת חלק מן הנשים לפנות לאפשרויות דיור בבעלות ארגוני פשע בעיר לוד. כפי שאומרת פדאא:

"עד שמשרד השיכון מאשר לנשים גרושות סיוע בשכר הדירה, לוקח חודשיים-שלושה. אנשים רגילים אינם מוכנים להשכיר דירות לנשים בלי לשלם שכר דירה. הן נאלצות לפנות לארגוני

89 למ"ס. אוגוסט 2023

90 רון עודד, פרג'ון בן, חאג'-יחיא חדאד נסרין. 2022.

פשע המוכנים להשכיר את הדירות, ולדחות את התשלום עד שהנשים יקבלו את הסיוע. אבל זה דורש מנשים לגדל את הילדים שלהן בסביבה מאוד בעייתית עם בעיות חברתיות של פשע, ילדים שיהיה להם קל יותר להיכנס לעולם הפשע בהעדר דמות אב בחייהם."

כתוצאה מחוסר נגישות לאפשרויות דיור מסובסד, הנשים מגדלות את ילדיהן בסביבה המאופיינת ממילא באחוזי הפשיעה הגבוהים בארץ. בשנת 2023 היקף הפשיעה בעיר לוד היה גבוה מאוד – 52.93% והיקף הפשיעה לנפש היה גבוה גם כן – 34.86%⁹¹.

בעיית הדיור של הנשים הערביות הגרושות המתגוררות בערים המעורבות נובעת, בחלקה לפחות, ממשבר דיור כללי יותר של האוכלוסייה הערבית המתגוררת בערים אלו. ואולם, האוכלוסייה הערבית אינה מצליחה לקדם מאבק קולקטיבי בנושא. המעמד הבינוני הערבי (ביפו, למשל) מעדיף להימנע ממאבקים שמדגישים את שייכותו הלאומית⁹², ומתנער מהמאבק למען פתרון משבר הדיור.

העירייה מצידה מטפלת בבקשות לדיור על בסיס אישי, ואינה מתיימרת אפילו להציע פתרון לבעיית הדיור של האוכלוסייה הערבית ביפו באופן קולקטיבי.

רואן מסבירה:

"העירייה מנהלת את פתרון בעיית הדיור עם הנשים בצורה אישית, וכל אישה קיבלה הצעה אחרת, דמי שכירות לבית הם 3,500 ש"ח והעירייה החליטה לסבסד ב-1,100 ש"ח ואת השאר הן צריכות להשלים, זה לא נחשב לטיפול בבעיית המגורים".

גם המדיניות העירונית בלוד היא כזו המנסה להוביל הפרדה מרחבית בין יהודים וערבים, ולהשאיר בשוליים את האוכלוסייה הערבית מהמעמד הנמוך⁹³.

91 המכון לחקר הביטחון האישי והחוסן הקהילתי. 2023. דירוג רמת הפשיעה הכללית והפשיעה לנפש במרחבים המשטרתיים וביישובים השונים בישראל. המכללה האקדמית גליל מערבי, ניצבים בחזית.

92 שמריהו-ישרון יעל (2022).

93 מבוסס על ראיון עם פדאא

סיכום והמלצות מדיניות

נשים ערביות גרושות סובלות משילוב מעיק של מבנים חברתיים, המפעילים מנגנונים מפלים, מדירים, מדכאים ודוחקים לשוליים. זאת נוכח השתייכותן הכפולה למיעוט הערבי במדינה היהודית ולקבוצת הנשים בחברה פטריארכלית, ונוכח מדיניות ניאו-ליברלית שמתירה אותן למצוא פתרונות באופן עצמאי ב"שוק החופשי", שאליו הן נכנסות מלכתחילה בעמדת נחיתות, לצד שירותים חברתיים מצומקים.

זוהי נקודת המוצא הבעייתית של הנשים הערביות הגרושות, המבקשות למצוא דיור הולם בעקבות הגירושין. מחקר זה ביקש לבחון את היצע הדיור הקיים לנשים אלה יותר לעומק, באמצעות סקירת "מסלולי" הדיור שהשוק החופשי והשירותים הציבוריים (המועטים) מציעים להן: בעלות על דירה; שכירות בשוק החופשי; סיוע בשכר דירה; תכניות של משרד השיכון ("מחיר למשתכן"); דיור ציבורי; ומקלטים לנשים נפגעות אלימות. כן הוצג זרקור ביחס לפתרונות הדיור של נשים ערביות גרושות המתגוררות בערים המעורבות (לרבות אלה שהיגרו אליהן מיישובים ערבים, לאחר הגירושין).

המסקנה העולה ממחקר זה היא שיכולתן של נשים אלה – לרבות אלה מביניהן שהשתייכו לפני הגירושין למעמד הביניים – למצוא פתרונות דיור ראויים ב"שוק החופשי" מוגבלת ביותר. למרבה הצער, גם כשהן פונות לסיוע מגורמי המדינה, הן מתקשות לקבל סיוע הולם, ורבות מהן מתדרדרות על כן לעוני ולחיי מצוקה.

ניסיון אמיתי לסייע לנשים ערביות גרושות יכלול את נקיטת צעדי המדיניות הבאים:

- יש לקדם תכניות מתאר להקמת יישובים ערביים חדשים ושכונות מגורים חדשות ביישובים ערביים עם שירותים עירוניים איכותיים.
- יש להעלות את ייצוג הנשים, לרבות נשים ערביות, בגופים הממשלתיים, על מנת להטמיע חשיבה מגדרית בתכנון היישובים הערביים.
- יש לעדכן את רשימת ה"יישובים הקטנים" וה"יישובים הגדולים" אליה מפנים תבחיני משרד השיכון לסיוע בשכר דירה, המשליכה על גובה הסיוע.
- יש להעלות את רף ההכנסה המקסימלי לקבלת סיוע בשכר הדירה.
- יש להעלות את גובה הסיוע בשכר הדירה של משרד השיכון, ולהתאימו לכל הפחות לעלייה במחירי הדיור. בתוך כך, יש להעלות את הסיוע הניתן לנשים נפגעות אלימות.
- יש לאפשר קבלת סיוע בשכר דירה גם לנשים גרושות ערביות החוזרות להתגורר בבית הוריהן או העוברות לגור בבית קרובי משפחה אחרים. זאת במיוחד נוכח העובדה שחלקן משלמות שכר דירה גם במקרים אלה.
- יש לייצר מלאי של דירות לדיור ציבורי ביישובים ערביים ובשכונות ערביות בערים מעורבות, ולייעד חלק מן הדירות הללו לנשים חד הוריות באופן ספציפי.
- על מנת להבטיח את התאמת התכניות של משרד השיכון לנשים ערביות במעמד חברתי כלכלי נמוך, קיים צורך בשיתוף פעולה עם גורמי סיוע נוספים, כמו משרד הרווחה. ניתן, למשל, להציע לנשים המקבלות סיוע ממשרד השיכון ליווי תעסוקתי ומשפטי או הכשרות מקצועיות. ישנה חשיבות לראיה הוליסטית של צרכי האישה, תחת הפרדה ופרגמנטציה של סיוע מגורמים שונים, בהם משרד השיכון.